

УДК 94 (477) «1921/1928»: 338.436

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.4.167>

Альона Дабіжа*

СПЕЦІАЛІЗОВАНА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ПЕРІОДУ НЕПУ: ЧИННИКИ ТА ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ РОЗБУДОВИ

Анотація: У запропонованій статті автором проаналізовано основні чинники, які сприяли появі та подальшій організаційній розбудові спеціалізованої сільськогосподарської кооперації у роки непу. Визначено, що ефективному впровадженню та поглибленню спеціалізації сприяло утворення галузевих координуючих центрів фахової сільськогосподарської кооперації, які концентрували всю свою господарську увагу на якості як виробничих процесів, так і самої сільськогосподарської продукції в одній галузі. З'ясовано, що спеціалізація сільськогосподарських товариств стала результатом пошуку більш раціонального способу господарювання, який відкрив нові можливості для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та більш активного вливання селянських господарств у ринкові відносини.

Ключові слова: нова економічна політика, сільськогосподарська кооперація, спеціалізація, селянське господарство, господарсько-економічне життя, матеріальний добробут, товарність

Уважне вивчення накопиченого кооперативного досвіду господарювання періоду непу дає можливість продемонструвати, як у процесі розбудови кооперативних форм співпраці вдало поєднувалося застосування на практиці значного господарського досвіду й управлінських функцій із урахуванням традицій ставлення селянства до певних видів господарської діяльності, результатом чого був успішний розвиток всіх форм діяльності сільськогосподарської кооперації у роки непу. Тому доцільним є звернення до висвітлення ключових моментів функціонування спеціалізованої сільськогосподарської кооперації як важливого механізму господарсько-економічного життя на селі у роки непу.

Стан наукової розробки окресленої у статті проблематики характеризується наявністю низки публікацій, в яких прямо чи опосередковано мова йде про сільськогосподарське кооперативне життя у роки непу. Ґрунтовністю викладу матеріалу характеризуються, зокрема, фундаментальні дослідження В.Марочка¹ та А.Морозова². Питанням створення та виробничо-господарської діяльності фахових кооперативних

* Дабіжа Альона Сергіївна – викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна);

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5000-6986>; e-mail: alyona.dabizha@ukr.net

¹ Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 217 с.

² Морозов А.Г. Гроші для господаря (виробничі кошти села в доколгоспний період (1921-1929)). Черкаси, 2016. 418 с.; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. 275 с.; Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації на Україні (1923-1928) // Український історичний журнал. 1989. № 8. С. 76-87; Морозов А.Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу (1921-1929). Черкаси. 2020. 447 с.

центрів присвячені науковій розвідці С. Биченка³, І. Волошина⁴, проте комплексне з'ясування всіх ключових засад системної діяльності спеціалізованої сільськогосподарської кооперації ще не було предметом наукового пошуку, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті є вивчення основних чинників і ключових моментів організаційної розбудови спеціалізованої сільськогосподарської кооперації у роки непу як необхідної складової зростання економічно прибуткової якості господарювання.

Українська сільськогосподарська кооперація, впевнено увійшовши в практику господарського життя із запровадженням непу в 1921 р., у наступні декілька років продовжувала невпинний розвиток під гаслом економічної привабливості для українського селянина. Універсальні форми господарювання, яких на перших порах вимагало саме економічне життя, коли товариства вели роботу практично у всіх галузях сільськогосподарського виробництва, поступово втрачали свою актуальність. Адже можна впевнено говорити про те, що вже на 1924 р. було відновлено посівні площі, поголів'я худоби й інші складові такого необхідного ланцюжка елементів, які б сприяли ефективності сільськогосподарського виробництва.

Постала нагальна потреба у появі спеціалізованих організаційних форм, в які б об'єднувались сільськогосподарські товариства за галузевим принципом. З метою вдосконалення змісту роботи почало активно вирішуватись питання подальшого більш поглибленого кооперативного будівництва з метою найбільш ефективного використання фінансово-економічних і господарсько-виробничих можливостей сільськогосподарської кооперації.

У кооперативній практиці минулих періодів не раз поставало дискусійне питання, чому віддати перевагу – спеціалізації, коли всі господарсько-виробничі операції обмежувались певною галуззю сільськогосподарського виробництва, чи універсалізму, коли кожне товариство вирішувало цілий спектр комплексних завдань й «охоплювало постачання всіх речей, потрібних для сільського господарства»⁵.

Перші кроки новоствореної кооперативної системи все ж вимагали універсальних форм господарювання, які вели роботу практично у всіх галузях сільськогосподарського виробництва. Проте у процесі подальшого пошуку більш раціонального господарювання ставало все очевиднішим, що потрібно переорієнтуватись на спеціалізацію, щоб відкрити нові можливості для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва і більш активного вливання селянських господарств у ринкові відносини.

Реалії тогочасного економічного життя вказують на те, що поза увагою універсальних

³ Биченко С.М. Діяльність «Плодоспілки» з інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в добу НЕПу // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. 2008. Вип. 133-134. С. 136-142; Биченко С.М. Діяльність спеціалізованої системи сільськогосподарської кооперації «Добробут» по підвищенню товарності селянських господарств у добу непу // Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 200-202.

⁴ Волошин І.В. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської мережі «Добробут» щодо підвищення селянської культури тваринництва в Україні 1920-х рр. // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць. 2018. Вип. 134 (7). С. 57-60; Волошин І.В. Роль спеціалізованої сільськогосподарської мережі «Добробут» у розвитку молочної галузі Української СРР в добу непу // Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць. Серія: Історичні науки. 2018. Число 28. Вип. 12. С. 160-166.

⁵ Мартос Б. Відбудова української кооперації // Сільське господарство України / Збірник статей за редакцією В. Доманицького. Прага: Культурно-наукове товариство УНО, 1942. С. 135.

товариств залишались масштабні та конче важливі питання виробничого розвитку. Селянські господарства, які були націлені на збільшення товарності своєї продукції у певній галузі, нічого не «вигравали». Резонним є твердження А. Морозова, що подальше функціонування універсальних товариств, які «розпорошували» увагу на безліч напрямків, гальмувало господарську роботу всіх ланок кооперативної системи, так як їх діяльність мала в основному збуто-постачальницьке спрямування⁶.

Універсальні сільськогосподарські товариства в переважній більшості не були зацікавлені в такій господарській діяльності, яка не приносила одразу великі прибутки. Тому складалась така ситуація, коли значні товарні лишки продукції молочного та м'ясного тваринництва, птахівництва, городництва, садівництва, технічних культур не привертали уваги сільськогосподарської кооперації, адже їх реалізація потребувала значних попередніх затрат, на які універсальні товариства йшли вкрай неохоче⁷.

Починаючи з 1924 р. сільськогосподарська кооперація все більше відходила від універсальності в сторону фаховості та спеціалізації, що було обумовлено логікою тогочасного економічного життя. Наростала об'єктивна та доцільна потреба у такому типі сільськогосподарського товариства, яке б концентрувало всю свою господарську увагу на якості як господарсько-виробничих процесів, так і самої сільськогосподарської продукції в одній галузі, сприяючи тим самим інтенсифікації молочного та м'ясного тваринництва, птахівництва, буряківництва, сортонасінництва, городництва, бджільництва, овочівництва, виноградарства тощо⁸.

Якщо прослідкувати динаміку змін цифрових показників чисельності універсальних і фахових сільськогосподарських товариств протягом 1924–1927 рр., то ми бачимо наступне: кількість універсальних товариств залишалася ще відчутною, проте їх чисельність за вказаний період зменшилась майже на 30%⁹. У той же час кількість спеціалізованих сільськогосподарських товариств зростає більш ніж в 30 разів¹⁰.

Підтвердженням зацікавленості як сільськогосподарської кооперації, так і селянських господарств у зростанні спеціалізації сільськогосподарського виробництва, як запоруки подальшої товарності та прибутковості сільськогосподарської продукції, є статистичні дані. Так, якщо кількість спеціалізованих сільськогосподарських товариств на 1 січня 1924 р. була лише 251, то вже на 01.04.1927 р. – це був показник у 8 606 таких товариств. Відповідно зростає й кількість селянських господарств, які об'єднувались у фахові галузеві товариства з 13 тис. у січні 1924 р. до 362 тис. у квітні 1927 р.¹¹ Як бачимо, процес поглиблення спеціалізації виробництва був за своєю суттю доволі конструктивним.

Правда, протягом початкового періоду процес створення господарсько-структурних елементів спеціалізованої сільськогосподарської кооперації (беремо до уваги 1924 р.) відбувався дещо повільнішими темпами, чим у наступні роки. Причинами чого була як потреба у значних попередніх витратах, особливо фінансових, так і узгодженні основних

⁶ Морозов А.Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу... С. 89.

⁷ Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації... С. 77.

⁸ Морозов А.Г. Сільськогосподарський кредит в добу непу... С. 90.

⁹ Мартос Б. Відбудова української кооперації... С. 135.

¹⁰ Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. С. 47.

¹¹ Ibidem.

засад адміністративно-організаційного характеру. Сучасник і безпосередній діяч сільськогосподарської кооперації 1920-х рр. І. Батюк, даючи оцінку роботи сільськогосподарської кооперації протягом 1924 р., наглядно продемонстрував динаміку зростання організаційної форми спеціалізованих сільськогосподарських товариств, відмітивши, зокрема, якісний відсоток зростання скотарсько-молочарських, садово-городніх, виноградарських, пасічницьких, насінневих, буряківничих товариств. У той же час вдумливий аналіз дав можливість І. Батюку зробити висновки відносно того, що причиною слабкого втягнення спеціалізованих товариств у мережу спілок була їх організаційна та господарська кваліфікація¹². Проте на кінець 1924 р. все ж було закладено підвалини для подальшої організаційної розбудови спеціалізованої сільськогосподарської кооперації, про що свідчать наступні цифри (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Динаміка організаційної розбудови сільськогосподарської кооперації¹³

	1925 р.	1926 р.
Скотарсько-молочарські	247	582
Пасічницькі	97	189
Садово-городні	81	209
Птахівничі	150	283
Бурякові	135	615
Хмельові	32	46
Насінневі	49	91

Динаміка зростання спеціалізованих сільськогосподарських товариств, продемонстрована у таблиці, була результатом ефективної політики діячів сільськогосподарської кооперації, які використовували різнопланові важелі впливу на вирішення нагальних питань розширення функцій та інтенсифікаційних можливостей спеціалізованих сільськогосподарських товариств.

Свідченням поглиблення спеціалізації стала дієва робота по створенню галузевих координуючих центрів фахової сільськогосподарської кооперації, які б взяли на себе вирішення низки нагальних питань. З 13 серпня 1924 р. розпочало свою роботу Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продуктів птахівництва «Кооптах», яке мало свої представництва як у центральних містах Союзу, Москві та Ленінграді, так і за кордоном, зокрема, в Берліні та Лондоні¹⁴. Ключовими питаннями роботи новоствореного спеціального центру стало підвищення якісного та кількісного рівня продукції птахівництва, організація кооперативної заготівлі та збуту продукції птахівництва, проведення дієвої агрокультурної роботи у даній галузі

¹² Батюк І. Робота сільськогосподарської кооперації на Україні в 1924 р. // Земельник. 1925. № 2 (лютий). С. 6.

¹³ Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. С. 47.; Романюк І.М., Романюк Б.І. Господарська діяльність спеціалізованого Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах» у середині 20-х рр. XX ст. // Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 229.

¹⁴ Марочко В.І. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект... С. 110.

сільськогосподарського виробництва¹⁵. Офіційне оформлення «Кооптаху» та його подальша конструктивна робота сприяли більшій впорядкованості й організованості у птахівничій кооперативній роботі¹⁶.

1 жовтня 1924 р. розпочало свою роботу Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство («Добробут»), яке дещо пізніше було перейменоване на Всеукраїнську спілку скотарсько-молочарської кооперації «Добробут». Учасники кооперативного руху зазначали, що роль інтенсивних галузей скотарства у загальному процесі реконструкції селянського господарства і вплив на підвищення прибутковості та товарності селянського господарства стали за основну причину посиленої уваги до цієї галузі як державних, так і кооперативних організацій, адже «зрушення селянського господарства на Україні в бік скотарства набувало все більш чіткого, а в окремих районах і надто яскравого характеру»¹⁷.

Питання щодо створення фахового центру садово-городньої кооперації було остаточно вирішене на засіданні Української економічної наради 19 вересня 1925 р., рішенням якої було визнано за «доцільне й своєчасне» створення Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виноробної та пасічницької кооперації «Плодоспілка», яка вже з листопада 1925 р. активно включилась у кооперативне господарське життя¹⁸. Засновниками «Плодоспілки» стали Одеська плодovinспілка, Херсонська «Дніпровинспілка», Харківська кредитна спілка та Харківське товариство пасічників. На перших організаційних зборах уповноважених, які відбулись 22-23 листопада 1925 р., також були присутні представники від 5 універсальних сільськогосподарських спілок, 5 потужних сільськогосподарських садово-городньо-виноградарських товариств і від 2 насінницьких товариств. Зборами уповноважених представників було прийнято резолюції по садівництву та виноградарству, які визначили коло першочергових пріоритетних завдань у справі вирощування, переробки і збуту садово-городньої, виноградарської та пасічницької продукції¹⁹.

Фаховість і професіоналізм спеціалістів сільськогосподарської кооперації були спрямовані й на втягнення у кооперативні відносини селян, які займалися б продукуванням українського білого золота – цукрового буряка. Початком широкомасштабного процесу залучення до бурякосіяння стала зиніційована «Сільським господарем» організація Всеукраїнського кооперативного цукрового товариства «Укрсільцукор» в жовтні 1924 р., якому було делеговано низку повноважень цукрового відділу Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації²⁰. Згідно статуту «Укрсільцукору», товариство брало на себе низку зобов'язань, що стосувались не лише вирішення важливих господарсько-виробничих

¹⁵ Доповідна записка народного комісара зовнішньої і внутрішньої торгівлі УСРР до Української економічної наради» (01.06.1926 р.) // ЦДАВО України. Ф. 290. Оп. 4. Спр. 19. Арк. 166.

¹⁶ Даниленко О. Кооперативна складова в зовнішньоторговельному балансі УСРР: 1920-ті рр. // Україна – Європа – Світ. 2011. Вип. 6/7: 20-й річниця Незалежності України присвячується. С. 128.

¹⁷ Машура С. Новим шляхом // Українське скотарство. 1928. № 8-9 (серпень-вересень). С. 3.

¹⁸ Про утворення всеукраїнського кооперативного центру садівництва, городництва, виноградарства й бджільництва «Плодоспілка»: Постанова Української економічної наради від 19 вересня 1925 р. // Сільський господар. 1925. Ч. 19-20 (жовтень). С. 81.

¹⁹ Резолюція зборів уповноважених представників «Плодоспілки» по садівництву та виноградарству, 22-23 листопада 1925 р., м. Харків // ЦДАВО України. Ф. 323. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 22.

²⁰ Загальні умови роботи «Укрсільцукору» за 1925 р. // ЦДАВО України. Ф. 2494. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 26.

питань (як-то регулювання оренди цукроварень, налагодження переробки та збуту, тощо), а й необхідною умовою його діяльності було піднесення агровиробничого й агрокультурного чинників трудомісткого, але прибуткового вирощування культури цукрового буряка²¹. Зростання масштабів кооперативного селянського бурякосіяння, обґрунтовані фінансово-економічними та господарсько-виробничими кооперативними можливостями, викликали необхідність подальшої раціоналізації фахової кооперації. Тому у квітні 1926 р. відбулись установчі збори фундаторів Всеукраїнської спілки буряківничої кооперації («Бурякоспілки»), статутом якої було передбачено реалізацію низки завдань щодо подальшого піднесення буряківництва, залучення до нього щонайбільшої кількості селянських господарств, надання останнім усесторонньої підтримки²².

Якісно нових відтінків набула й діяльність Всеукраїнського товариства насінництва, організованого у 1922 р. як акційне товариство переважно з державних капіталів. У 1926 р. Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» передала товариству свій насінневий відділ, що сприяло перебудові товариства на кооперативних засадах²³. Дещо пізніше товариство було реорганізоване у Всеукраїнську спілку насінневої кооперації – «Насіннеспілка», яка включала в себе не лише профільні сільськогосподарські товариства, а й агрошколи та науково-дослідні установи²⁴. Господарське життя на селі потребувало для підвищення якості сільськогосподарської продукції наявності поліпшеного та сортового насінневого матеріалу, тому налагодження процесу кооперативного забезпечення селянських господарств якісним насінневим матеріалом було справою вкрай важливою.

Важливим і новим було те, що кооперація не лише розвивала традиційні масштабні сільськогосподарські галузі (зерновиробництво, тваринництво), а й віддавала перевагу так званім другорядним галузям сільськогосподарського виробництва (як-то птахівництво, городництво). Задля підвищення економічного добробуту селянських господарств брався до уваги кожен шматочок селянської землі не лише під зерновими і технічними культурами; фахівці сільськогосподарської кооперації через організацію спеціалізованих товариств наглядно продемонстрували, як, наприклад, раціонально вирощувати високоякісну та високоврожайну городину, щоб ця справа стала не другорядним додатком селянського господарства, а перетворилася на доволі прибуткову статтю зростання матеріального добробуту селянських господарств. Дієвим прикладом є й налагодження ефективної роботи птахівничої кооперації, яка, незважаючи на значний товарний потенціал, довгий час мала здебільшого споживчий характер. Однак, на думку дослідників, при належній організації справи відкривались досить широкі перспективи, оскільки порівняна простота зберігання продукції птахівництва забезпечувала можливість її реалізації як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках²⁵.

Таким чином, необхідність організаційної розбудови української

²¹ Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків: Книгоспілка, 1925. С. 75.

²² Установчі збори Укрбурякосоюзу // Сільський господар. 1926. № 12 (червень). С. 40.

²³ Дешко Є. Кооперація на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. С. 61.

²⁴ Дулгерова О.М. Діяльність сільськогосподарської кооперації з розвитку насінництва // Український селянин. 2010. Вип. 12. С. 209.

²⁵ Морозов А.Г. Діяльність спеціалізованих систем сільськогосподарської кооперації на Україні... С. 78.

сільськогосподарської спеціалізованої кооперації була викликана логікою економічного життя. Поява спеціалізованих фахових центрів, які забезпечували всі рівні господарських процесів у конкретній галузі сільського господарства, свідчила не лише про вдумливий підхід фундаторів кооперативного руху до відбудови та подальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, а й про вдале залучення до господарсько-економічних процесів всіх наявних можливостей і ресурсів. У процесі організаційно-господарської розбудови спеціалізованої сільськогосподарської кооперації значна увага приділялась економічній доцільності організації того чи іншого фахового товариства, виходячи з економічно-географічних особливостей регіону, традицій кооперативної роботи, поточної кон'юнктури ринку, що у сукупності з розбудовою відрегульованої систему збору, переробки та довготривалого зберігання продукції, врахуванням вигоди сезонної кон'юнктури сприяло значним успіхам у постачанні високотривалої сільськогосподарської продукції як на внутрішні, так і на зовнішні ринки.

Alyona Dabizha

Specialized Agricultural Cooperation in the NEP Period: Factors and Principles of Organizational Development

Abstract: In the proposed article, the author analyzed the main factors that contributed to the emergence and further organizational development of a specialized agricultural cooperative during the NEP years. It was determined that the effective implementation and deepening of specialization was facilitated by the formation of sectoral coordinating centers of professional agricultural cooperation, which concentrated all their economic attention on the quality of both production processes and agricultural products themselves in one field.

It was found that the specialization of agricultural societies was the result of the search for a more rational way of management, which opened up new opportunities for the intensification of agricultural production and the more active integration of peasant farms into market relations.

It was concluded that the emergence of specialized professional centers, which provided all levels of economic processes in a specific branch of agriculture, testified not only to the thoughtful approach of the founders of the cooperative movement to the reconstruction and further intensification of agricultural production, but also to the successful involvement in economic and economic processes of all available opportunities and resources.

Keywords: new economic policy, agricultural cooperation, specialization, peasant economy, economic life, material well-being, marketability